

Miquel Vives Tort

L'EVOLUCIÓ HISTÒRICA DE LA XARXA
VIÀRIA ENTRE EL LLOBREGAT I EL FOIX.
DES DE L'ÈPOCA ROMANA FINS AL
TERCER DECENNI DEL SEGLE XX

Directors:

Doctora Rosario Navarro i Sáez, professora titular del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia (Universitat de Barcelona)

Doctor Joan Vilà-Valentí, catedràtic emèrit del Departament de Geografia Física i Anàlisi Geogràfica Regional (Universitat de Barcelona)

FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA DE LA
UNIVERSITAT DE BARCELONA

INTRODUCCIÓ

0.1. Els aspectes personals

A partir d'una determinada edat, la ideologia d'una persona és, en gran part, fruit de la seva experiència vital. Les relacions que ha establert, les qüestions que l'han preocupat i les informacions que ha rebut al llarg de molt de temps han acabat conformant una personalitat i, simultàniament, una manera de pensar que cada vegada és més difícil de canviar.

Evidentment, les fonts de informació a les quals una persona ha tingut accés i la forma en que aquestes han estat assimilades conformen la part més important d'aquesta ideologia. En una ocasió, en acabar una xerrada que varem fer en un poblet determinat sobre el medi ambient i la contaminació, se'm va acostar un home ja molt gran i hem va dir, emocionat, que allò que nosaltres dèiem era el que ell havia estat pensant durant molts anys. Em va aclarir que llegir no havia llegit gaire, però que pensar-hi hi havia pensat molt.

Segurament l'home, pagès de professió, hauria tret molta informació del seu contacte amb la natura. Aquesta és una informació molt directe, de primera mà, però a la qual li mancava una sistematització que, per no haver disposat de les eines adequades (lectures, estudis, relacions, etc.), l'home no havia pogut realitzar.

Aquesta anècdota ve a compte perquè la present obra és fruit també d'una llarga experiència. S'ha partit de la observació directa de l'entorn, però també se l'ha analitzat indirectament, a través de les fonts cartogràfiques, documentals, toponímiques i textuals. I, a més, com en el cas de l'home en qüestió, s'hi ha pensat durant molt de temps. A més, en el meu cas, s'ha procurat el suport d'una extensa bibliografia, però és possible que no hagi comptat amb els textos i documents claus per a poder exposar el tema d'una

manera més clara, més breu i més en relació amb les investigacions que s'estan fent ara.

Seguidament faré una petita repassada d'aquelles circumstàncies que m'han conduït a emprendre aquest estudi (precisament aquest i no cap altre) i, de retruc, de les persones que m'han orientat. D'entrada voldria deixar clar que mai en la vida se m'havia passat per la imaginació d'emprendre una tasca d'aquesta envergadura si no s'haguessin donat aquestes circumstàncies i si no hagués comptat amb els molts amics que, pacientment, han escoltat els meus soliloquis i me n'han expressat la seva opinió.

No em refereixo a la realització concreta de la present tesi doctoral sinó al treball d'investigació previ a aquesta que, de manera unes vegades conscientment i d'altres inconscientment, ha anat configurant un corpus de coneixements molt ampli però no massa cohesionat. La realització de la tesi era, pensant-ho bé, la manera més convenient per a donar una sortida coherent a la major part d'aquest corpus.

Es a dir que, després d'haver-m'hi fixat molt i després d'haver-ho pensat durant molt de temps, vaig prendre la decisió de buscar una sistematització que em permetés presentar als demés d'una manera entenedora els temes que jo havia passat tant de temps estudiant i, per què no dir-ho, que m'ho havia passat tant bé estudiant-los.

El resultat és el que ve a continuació d'aquesta introducció. El tribunal jutjarà els mèrits i demèrits que sense cap dubte té, però per a mi el simple fet de que darrere d'aquestes pàgines introductòries hi hagi un text en el qual s'esposa com han variat els camins en un determinat lloc durant a prop de dos mil anys, i que això es pugui fer amb moltes llacunes, sense cap dubte, però seguint un fil director, la veritat és que m'omple de satisfacció. Si a més, com ha passat diverses vegades, els fets hipotètics sobre la xarxa viària que exposo són corroborats per altres investigadors que han treballat des de paràmetres

totalment diferents als meus, llavors penso que és possible acostar-se amb garanties a certes realitats existents i molt complexes.

En realitat, tot parteix de l'anàlisi geogràfica, que consisteix en un estudi molt acurat d'una realitat espacial que se'ns va escapant en el mateix moment en que intentem analitzar-la, ja que el temps, que es mou molt lentament però que no s'atura, deixa de seguida passades de moda les investigacions més acurades.

No entrarem en l'aspecte, importantíssim per demés, de com posar a punt i perfeccionar les eines i els mètodes per a aprehendre com és la realitat d'una determinada societat o país. Si només ens limitem a tractar el subjecte, tant de la geografia com de la història, que en última instància són les societats humanes, ens trobem en que aquestes són realitats molt complexes i en contínua evolució i, per tant, molt difícils de captar en la seva globalitat.

Hi ha un moment, encara no ben definit, en el qual els estudis geogràfics passen a ser estudis històrics. Els paràmetres analitzats deixen de ser actuals per a entrar a formar part del que s'anomena genèricament el passat i, a més, la pròpia metodologia emprada en aquestes anàlisis passa a convertir-se en objecte d'estudi dels nous investigadors.

També succeeix que amb el pas del temps les fonts per al coneixement d'aquestes societats es van perdent. En un primer lloc ens manquen les fonts directes i, al principi a poc a poc i quant més temps passa amb més acceleració, totes les altres van disminuint progressivament. S'arriba a un moment en què l'estudiós es troba amb la necessitat imperiosa d'analitzar de totes les maneres possibles les poques restes que li han arribat per tal d'estudiar els períodes més reculats.

Les mateixes restes, moltes vegades, que si fossin de períodes recents a penes cridarien l'atenció dels historiadors, al ser de períodes gairebé

desconeguts aporten informació interessantíssima, per elles mateixes i per l'entorn d'on han estat extretes, de la manera de viure de les persones.

Tornant aquesta argumentació del revés s'arriba a l'obvietat de que l'estudi d'una societat pretèrita o d'una d'actual es podrien fer de la mateixa manera, si comptéssim amb les fonts suficients per la seva anàlisi. La qual cosa significa que els dos camps d'estudi esmentats, geografia i història, estan més separats, moltes vegades, per les fonts d'informació amb les que es compta i per la forma d'optimitzar les metodologies per a aprofitar aquestes fonts, que no pas pels conceptes de temps i espai que, *grosso modo*, les defineixen.

0.1.1. Els orígens de la meva formació bàsica

La meva infantesa va passar a Abrera, un poble de pagès del Baix Llobregat d'uns 700 habitants. Vaig anar la "escola nacional" unitària de nens. Érem uns 40 alumnes i els pares de tots ells eren tots pagesos, menys el forner, el ferrer i el secretari de l'ajuntament. La gent que treballava al camp eren majoritàriament parcers, dedicats al conreu de la vinya, i amb algun que altre que tenia vinya pròpia, cosa que no era el nostre cas.

Jo no ho sabia, però era un món que s'acabava. Entre els anys 50 i els 70 del segle passat la vinya, però sobretot la parceria, es va acabar, primer per una degradació constant de la producció familiar de vi i, a partir de la segona part de la dècada del 60, per la substitució per la indústria. Si els pares de la gran majoria dels alumnes de l'escola del poble eren viticultors, ni un de sol dels seus fills ha continuat aquesta feina.

En el meu cas, com que era físicament dèbil i em passava moltes hores llegint, entre els meus pares i el mestre van decidir que podria fer el batxillerat des del poble i anar a examinar-me a Barcelona. Després, quan ja treballava, vaig estudiar magisteri (primer vaig fer-ho com a lliure i després ja vivint a

Barcelona, en règim nocturn) i d'aquesta manera vaig allunyar-me de les meves arrels i vaig entrar en el món de l'ensenyament.

Les experiències de tota aquesta època, com tothom sap, són inesborrables, i penso que són impagables per a donar a les coses el valor que poden tenir realment, de vegades contradictori amb el que l'interès immediat vol donar-les-hi. Penso més que en altra cosa en l'època en que dúiem pantalons apedaçats i a l'hivern teníem penellons.

De fet, la meva sortida d'aquell món i la seva quasi immediata transformació em va deixar una mena de desconcert. Com si el mar s'hagués engolit l'illa on vivia en el moment en què jo saltava a l'illa del costat. La nostàlgia no és una de les meves qualitats però moltes vegades (i això forçosament s'haurà de veure en les pàgines següents) crec que el que realment soc és un pagès desarrelat.

0.1.2. La universitat

El 1966 vaig arribar a la universitat, tard, ja amb 22 anys i amb una professió ben definida: la dedicació a l'ensenyament, que encara no he deixat. Soc de la primera fornada que fa cursar-hi estudis en règim nocturn en la facultat de Filosofia i Lletres.

Tenia (i tinc) la rèmora de no haver cursat el batxillerat superior (havia fet la carrera de Magisteri i me la van convalidar per aquests estudis). Vaig estrenar també el Pla Maluquer i la gran decisió vaig haver de prendre-la al triar l'especialitat. Sempre havia imaginat que, quan fos el moment, estudiaria història antiga, però el meu desconeixement absolut del grec i, a penes encobert, del llatí m'ho van impedir. Era una de les mancances (i no l'única) de no haver passat pel batxillerat superior.

Em quedaven altres oportunitats, com ara fer història medieval o moderna o també història general, però per a mi no eren tant interessants. D'altra banda, el Departament d'Història havia decidit que en règim nocturn només es faria història general.

En aquells moments i en aquella situació, era l'any 1970, vaig conèixer al doctor Joan Vilà-Valentí, que tanta importància ha tingut en la realització de la present tesi. He de dir que jo el vaig conèixer a ell, però que fins bastant més tard ell no em va conèixer a mi. En aquell moment, acabat d'arribar de la Universitat de Múrcia, estava posant els fonaments del Departament de Geografia a la nostra universitat.

Vàrem ser un grup de vuit o deu alumnes de nocturn que ens plantejàvem quina especialitat triar els que vàrem entrevistar-nos, després d'haver provat altres opcions, amb el doctor Vilà. Ens va atendre molt amablement (ens va fer seure, detall per a mi inoblidable), ens va preguntar per la problemàtica de nocturn i ens va assegurar que les assignatures del departament anirien passant pel nocturn de forma rotatòria.

Del grup d'alumnes que érem, gairebé tots vàrem optar per la especialitat de geografia. Ens va influir molt la personalitat del doctor Vilà, però, que jo conegui, cap dels que ens vàrem decidir per aquesta especialitat ens en hem penedit.

Personalment, vaig haver d'aparcar momentàniament el meu interès per l'antiguitat remota per a entrar en un món desconegut. Per a mi, com encara ho és per a molts dels meus alumnes actuals de batxillerat, la geografia era només una llista de rius i de muntanyes, de països amb les seves capitals i les seves banderes. Descobrir que del món se'n pot dir alguna cosa més que no fer –ne simplement una corografia; que existeixen unes causes i unes conseqüències i també unes interrelacions entre els fets geogràfics, els històrics i la vida quotidiana, em va donar una nova perspectiva i, sobretot, em va donar una nova amplitud de mires de cara als fets de la vida quotidiana.

Dins el camp de la geografia vaig gairebé especialitzar-me en la demografia i la meva tesi de llicenciatura, presentada el 1973 i dirigida pel doctor Tomàs Vidal, va ser sobre l'evolució demogràfica de Castellví de Rosanes, un poblet del costat de Martorell, durant el segle XX.

0.1.3. Els anys postuniversitaris

Gairebé al mateix moment en què descobria la geografia, vaig fer un altre descobriment que m'ha marcat profundament des del punt de vista acadèmic. El 1969, casualment, va arribar a les meves mans un exemplar del Correu de la Unesco, revista ja desapareguda, on hi havia un article sobre "la civilización de los kusitas". Era una cultura de la Bactriana, ara coneguda com Kusana, de la qual ni tan sols coneixia el nom i que em va demostrar el gran que és el món i el poc que en sabia jo.

Em vaig subscriure a la revista, orgue d'expressió de la Unesco, i me'n vaig convertir en "fan" i propagandista. Fins i tot vaig anar recollint números endarrerits a les llibreries de vell fins a tenir gairebé la col·lecció completa dels del 1957. No cal dir que, l'any 1977, quan l'editorial Planeta va publicar a Espanya la "Història de la Humanitat", que la Unesco havia editat el 1963, no la vaig deixar escapar.

Des d'aquell moment, el coneixement integral del món, fugint de l'eurocentrisme i dels paràmentres de l'actual món desenvolupat occidental es va convertir en un objectiu per a les meves lectures. Em cridaven sobretot l'atenció les societats extraeuropees, quant més exòtiques millor, i tant les actuals com les pretèrites. Evidentment era una tasca que no passava de ser, més de res un *divertimento*, però jo llavors em preparava per entrar com a professor a l'ensenyament mitjà, on més que la profunditat dels coneixements és molt més important poder fer una síntesi de coneixements molt amplis.

De fet, la meva dèria em va resultar fins i tot convenient. El mateix any 1977 vaig guanyar les oposicions a catedràtic de geografia i història de batxillerat. En el primer exercici van sortir dos temes. Un de clàssic, de geografia, titulat “Els Pirineus” que vaig desenvolupar de manera correcta però convencional i un altre, exòtic, d’història, titulat “Los pueblos nòmadas asiáticos y sus migracions hacia Europa” que realment va ser el que em va fer pujar números a l’oposició.

L’accés al l’ensenyament secundari em va mantenir en contacte amb la geografia. Fins i tot a finals dels 70 vaig fer una substitució a la Universitat de Barcelona durant un curs en l’assignatura de “Metodologia de la geografia humana”. Vaig ser espectador, no actor, del desenvolupament de la geografia matemàtica, de la geografia crítica, de la geografia de la percepció i d’altres corrents i escoles. De fet, el corrent que més m’ha seduït dels que s’han anat desenvolupant en els anys següents a la meva llicenciatura ha estat el que acostava la geografia a una ecologia de l’home.

Una primera entrevista amb el doctor Vila-Valentí, l’any 1980, sobre una possible tesi de doctorat va acabar amb la recomanació, per la seva part, de què busqués un tema que em motivés i que, mentrestant, estudiés anglès. Immediatament em vaig matricular de 1er d’anglès a Esade, però no vaig passar d’aquí.

Llavors es va produir la meva aproximació a l’arqueologia. O, més ben dit, l’arqueologia va arribar on jo era. L’any 1979, un equip d’arqueòlegs, dirigit per Manuel Edo, va obrir, literalment, un pou davant mateix de la porta d’entrada de l’institut de batxillerat de Gavà, on jo treballava. Era una de les boques dels túnels miners, avui ja famosos, de Can Tintorer. Per a entrar i sortir de l’edifici, alumnes i professors havíem de passar per sobre de l’excavació. Recordant antigues preferències, algun cap de setmana m’havia quedat a veure com treballaven i a buidar un cabàs de terra que altre.

A Gavà no vaig passar d’aquesta fase, però l’any següent, ja treballant a l’institut de Martorell, vaig anar a veure el grup que en torn a Jaume Amat,

artista polifacètic, arqueòleg aficionat i persona de gran qualitat, agrupava diverses persones de Martorell que netejaven i excavaven l'entorn de la capella de Santa Margarida, situada sota el castell de Rocafort. Entre elles hi havia Miquel Bohigas, Ferran Balanza i Alfred Mauri, aquest últim estudiant d'arqueologia. L'ambient era agradable, la tasca interessant i de seguida em vaig integrar en el grup, malgrat que molt aviat vaig veure que per a l'excavació arqueològica feien falta unes virtuts diferents de les que jo tenia.

0.1.4. El Centre d'Estudis Martorellencs

L'excavació de Santa Margarida era completament altruïsta, voluntarista i il·legal. Veient la necessitat de la seva legalització, a través de les relacions, de l'Alfred Mauri, llavors l'únic arqueòleg del grup, es va arribar a un acord amb el Departament d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona. D'aquesta manera vaig entrar en contacte amb la doctora Rosario Navarro (Xari per als amics). Ella va arribar com a codirectora, juntament amb l'Alfred Mauri, i com a delegada de la Universitat, per a veure què feiem, suposo. Sempre m'ha admirat la manera com una dona sortida d'un ambient universitari barceloní, va saber integrar-se, i en molts casos, donar-li la volta, en un grup força tancat, només d'homes i, a més, de poble i no jovenets. Es clar que la relació amb l'Alfred Mauri i amb mi mateix, i amb tots en general, va ser molt bona des del principi, però no deixa de ser poc corrent.

Aquell mateix any, la manera de treballar va canviar totalment, tant en la metodologia com en la organització, i va començar a funcionar tal i com ho ha anat fent fins ara, durant 26 anys. En quant al grup de persones, també es va oficialitzar com a Centre d'Estudis Martorellencs i ara es dedica, a part de la organització de les excavacions de Santa Margarida, a diferents tasques d'estudi i defensa del patrimoni natural i cultural de la zona en torn a Martorell.

Durant molts anys la meua participació en el grup s'ha limitat a feines de logística, participació en tertúlies (molt importants, malgrat que no ho sembli) i,

en els dies de les excavacions, al buidat de cabassos i traginada carretons fins el terror, i poca cosa més. Però va haver-hi un dia en què la doctora Navarro, que havia participat, a l'estiu de 1987 en un curs sobre cadastres i paisatges antics organitzat a Dôle per la Universitat del Franche Comté de Besançon, va apuntar la possibilitat de fer una arqueologia, ja no en profunditat, sinó en extensió. En aquell moment vaig pensar que en aquest camp era on jo podia reivindicar la meva formació geogràfica.

Continuant amb aquesta direcció, la doctora Navarro va encapçalar, juntament amb del doctor Alberto Prieto, de la UAB, un projecte de recerca del qual també formàvem part Alfred Mauri, Miquel Bohigas i jo mateix, del grup de Santa Margarida. D'aquesta manera, a l'estiu de 1988 els quatre de Santa Margarida varem fer una aturada a les excavacions i ens varem passar tres setmanes dedicats a la prospecció, viatjant entre Martorell i Montserrat i entre Ullastrell i Masquefa per a veure si podíem distingir algunes restes de centuriacions o de cadastres romans. El resultat va ser descoratjador de totes, totes. No vàrem veure res de concret i vàrem acabar els dies havent trobat gairebé només uns trossos de *tegula*.

Malgrat el negatiu de l'experiència, en Miquel Bohigas i jo varem decidir insistir en el tema. D'ell va ser la idea de que sinó havíem trobat res era perquè no ho havíem buscat en el lloc adequat i que calia eixamplar l'àrea d'exploració més cap a un territori de relleu més planer, com ho és el Penedès.

Precisament, una primera ullada cap el Penedès ens va descobrir, sobre el mapa, un traç rectilini que anava des de Can Bas, a Subirats, poc més a l'oest de Sant Sadurní fins a la rectoria de Pacs. La visita a aquest antic camí va donar, ja el primer dia, nombroses troballes, tant materials com de situació. Això va significar, per a nosaltres dos, el començament d'una tasca de tres anys en la qual varem posar molts esforços i il·lusions però que, finalment, no va reeixir.

Ens ho vàrem combinar per a poder sortir d'estudi de camp un matí per setmana, fent fotografies i situant les troballes sobre el mapa. Vàrem començar analitzant les possibles centuriacions i vàrem acabar intentant situar la via Augusta i les altres vies romanes, però al final vàrem veure que hi restaven massa caps solts com per a consolidar una investigació seriosa.

De tot el treball, en va quedar una proposta de situació de l'itinerari de la via Augusta, publicada a *El Miliario Extravagante*, que no va agradar massa al director-editor, un estudi sobre les comunicacions de la baronia de Gelida, que fou premi Melcior Colet 1986, del qual la persona que ens va entregar el premi va dir, textualment, que no sabia si allò que dèiem era cert però que la lectura li havia plagut molt, i algunes comunicacions sobre camins a diferents revistes i congressos.

Finalment, tant Miquel Bohigas com jo varem creure que podíem portar l'experiència més enllà i, per qüestions de treball, bàsicament, vàrem dissoldre el grup. En Miquel Bohigas ha acabat la llicenciatura en geografia per la Universitat Autònoma, ha fet el doctorat a la Universitat de Barcelona i hi ara n'és professor.

0.1.5. L'inici dels estudis sobre camins i sobre el paisatge

Aquest moment va ser un moment clau. Malgrat seguir integrat en el grup de Santa Margarida, ja no podia seguir amb el projecte d'estudi de l'espai romanitzat que havíem iniciat, i tornar a tragar carretons a l'excavació no em seduïa. Els meus companys, bàsicament la doctora Navarro i l'Alfred Mauri, coincidien amb mi en que les expectatives d'una investigació basada en el territori eren molt interessants però no havíem trobat el camí per arribar a conclusions fiables.

A mi em coïa particularment el fet de que en les dues ocasions en que es va posar una part del treball a consideració d'altri, en un cas els agradés i en l'altre

no, sense gairebé més arguments que la comparació amb els estudis ja realitzats. Considerava que ja hi ha molts estudiosos de la via Augusta (alguns dels quals fins i tot s'esforcen en demostrar que passava per la porta de casa seva) com per a acabar aportant una més a les teories que ja hi ha sobre el seu itinerari.

Com que havia arribat al final del trajecte, vaig decidir no anar més enllà i replantejar-me de nou, ja jo tot sol, tot el sistema de treball.

El mètode de buscar centuriacions romanes amb regla i compàs es feia evident que només podia entreveure's en zones molt planeres i l'intent de trobar estructures romanes en extensió a partir d'uns pocs jaciments excavats i de documentació escrita de caire molt genèric estava condemnat al fracàs des del seu inici. I, a fi de comptes, malgrat haver estat gairebé durant deu anys col·laborant amb un grup dedicat bàsicament a l'arqueologia, jo no sóc pas arqueòleg; la meva formació és de geògraf.

A partir d'aquest punt vaig tornar a plantejar-me de bell nou tota la investigació. No tan sols vaig canviar de metodologia sinó que també van canviar els propis objectius del treball. Només vaig mantenir, per raons d'economia de mitjans, l'àmbit del territori on treballar, ja que el coneixia bé i en tenia recollida molta informació. A l'hora de la veritat, aquest també s'ha anat variant de límits en el curs de la investigació. Si el territori era el mateix però els objectius eren, segons com se miri, més modestos o més ambiciosos.

No es tractava ja d'analitzar com era un territori fa dos mil·lennis, època de la qual ens resta poquíssima informació, sinó de saber fins a quin moment podem considerar que tenim una informació suficient per a conèixer-lo. Es a dir, es tractava d'analitzar com és ara el territori, a tall d'exemple, i de fer una regressió en el temps que ens pogués dur, si hi havia sort, fins a l'època romana i si no, fins allà on fos possible, però a partir d'unes fonts sòlides i contrastables.

La nova concepció del treball consistia en estudiar l'evolució d'un espai territorial durant el temps en el que les fonts fossin suficientment fiables. Però aquest estudi no es feia a partir de jaciments, nuclis de població, camins o cap altre dels elements que són presents en el territori, sinó a partir de la seva globalitat. Per això vaig escollir el concepte de paisatge, millor que territori, com a aglutinador de tot el treball.

El paisatge és un terme que admet moltes accepcions, però aquí, quan ens referim a ell, volem dir un àmbit concret, abastable per una persona, en el qual podem distingir unes diferències tangibles tant si ens desplacem en l'espai com si reulem en el temps. Aquestes diferències són el resultat visible d'una gran quantitat d'impactes i estímuls de tota mena, d'origen humà (o antròpic) o natural (biòtic o abiòtic), que s'acumulen en una part de la superfície de la terra.

Per això, la primera intenció era titular la tesi com la "Història d'un paisatge", però de seguida es va veure que això era massa pretensions i va haver-se de reduir a algun dels elements més significatius que conformen el paisatge. D'entre tots ells vaig acabar escollint la xarxa de camins.

0.2. La preparació i la realització de la tesi doctoral

La reducció del camp a estudiar, limitant-lo a la xarxa de vies de comunicació terrestres, ha estat fruit de certes consideracions. En primer lloc, el camí és un element gairebé sempre present en el paisatge des del moment en que hi ha presència humana. També és resultat de la interacció d'aquesta societat humana (amb la tecnologia pròpia de cada època) amb el medi natural que l'envolta. A més, com que ja havia treballat en aquest camp, en tenia certa documentació i coneixia les dificultats que presentava el seu estudi, sobretot en quant a la datació.

Una vegada establerts els nous objectius, la primera tasca va ser la recollida d'informació. En comparació amb les dificultats que anteriorment havíem tingut,

la diferència va ser extraordinària. Hi havia informació de tot tipus i per tot arreu. Gran quantitat d'informació, recollida per erudits locals, que mai sortia de l'àmbit local. Gran quantitat d'informació guardada en arxius amb poca clientela i on em tractaven meravellosament. Gran quantitat d'informació en mapes i llibres per a excursionistes. I en la gent amb la qual parlava, i en molts altres llocs... Em podia passar anys recollint i classificant informació.

La història de les diferents masies, les antigues explotacions mineres de la zona, les activitats agrícoles desaparegudes, per exemple, em varen anar cridant l'atenció. Totes aquestes coses em portaven al redescobriments d'un territori que havia trepitjat durant gairebé cinquanta anys sense conèixer-lo. Al menys sense conèixer-lo de la manera que ara es presentava als meus ulls.

Si uns anys abans m'havia interessat molt pels pobles i les cultures exòtiques, per ser llunyanes i poc conegudes, però ara em trobava amb un veritable "exotisme interior" (perdoneu-me l'expressió). Molts dels paràmetres a investigar eren desconeguts pels investigadors, pel simple fet de que eren tants i tant complexos, i tant minsa la seva importància material que, al marge dels historiadors locals, a penes ningú hi havia parat compte.

En el camp de la física resta clar que el objectes extraordinàriament llunyans són tant difícils de conèixer com els extraordinàriament petits. Aquí em trobava en un cas semblant. Hi havia tanta informació potencialment utilitzable que, malgrat que el territori escollit per a fer la prova era petit i que el tema bàsic, la camineria, era només un aspecte de tot el conjunt, només era possible recollir-la i estructurar-la de forma coherent si la integrava en el seu context.

Com s'exposa en el capítol corresponent, si no hagués estat per l'ajuda de la informàtica no hauria estat possible la gestió de tanta informació recollida. Les bases de dades, els sistemes d'informació geogràfica i el creuament d'informació que això permet han fet possible el arribar a algunes conclusions. Malgrat tot, molta d'aquesta informació, finalment, no ha tingut cabuda en

aquesta tesi encara que sí que ha contribuït a la formació d'una bona idea de conjunt.

La peça que em faltava la vaig trobar novament en la revista *El Correu de la UNESCO*, la qual el març de 1996 va publicar un article d'Edgar Morin titulat "Per una reforma del pensament" en el qual feia un petit resum de la seva teoria del pensament complex. Llavors ho vaig veure clar. Ja no m'havia de fer vergonya no haver profunditzat fins a les últimes conseqüències en cap dels camps que havia treballar.

Evidentment, jo no era especialista en res. Per formació, per professió i per ideologia, jo era un generalista. Però també des de la meva circumstància, podia enfrontar-me a una investigació seriosa. Si tenia moltes mancances de formació (com ha quedat ben palès en les pàgines anteriors), també tenia unes perspectives diferents que no tenen els que només han treballat en un sol camp. El pensament complex em donava el camí per a aglutinar en un sol cos unes fonts tretes d'àmbits molt diversos i referides a llocs, períodes i estructures molt diferents.

0.2.1. La decisió d'elaborar una tesi doctoral

Els meus companys de Santa Margarida em pressionaven cada cop més per que posés el treball per escrit i ho convertís en tesi doctoral, però jo no ho veia massa clar. Quan, finalment, vaig prendre la decisió, era evident que li tenia de demanar que em portés la direcció de la tesi a la doctora Rosario Navarro, amb qual portava quinze anys treballant a Santa Margarida i que m'havia animat constantment a dur a terme aquest pas. No cal dir que va acceptar, cosa que li agraeixo de tot cor.

Però amb tants canvis, el treball s'havia apartat molt de la tasca simplement arqueològica i havia pres un caire més geogràfic. Vaig recordar que molts, molts anys abans, parlant amb el doctor Vilà-Valentí sobre la possibilitat de fer

el doctorat, i com que jo no em decantava per cap tema en concret, finalment em va dir que quan tingués un tema a punt que l'anés a veure. Vaig fer-ho, vaig ensenyar-li el projecte que llavors tenia i va acceptar dirigir la part geogràfica del treball.

D'aquesta manera em vaig trobar no amb un director sinó amb dos, amb la qual cosa jo guanyava en seguretat en un tema que normalment es fa aprofitant l'embranchida de la llicenciatura, però que jo havia hagut de reelaborar totalment.

Finalment, després d'un relativament llarg pelegrinatge pels diferents departaments, ja que el contingut de la tesi no s'adaptava a cap dels plans d'estudis de doctorat en aquell moment vigents, el projecte va trobar acomodament en el programa "Societats antigues a la Mediterrània" del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona en el bienni 1992 – 1994.

Vaig tenir la sort de rebre classes pels doctors Miquel Tarradell i Pere de Palol, a qui no havia tingut en la meva època de llicenciatura, i també de la doctora Maria de Bolòs, a qui ja recordava gratament de biogeografia i que ens va indicar el llibre *Manual de ciència del paisaje* (1992), per a mi molt important. També foren molt importants, per les novetats que em varen descobrir, els crèdits que impartien Josep Mª Gurt i Francesc Gràcia.

0.2.2. El contingut del treball

La base del treball definitiu calia que fos l'estudi de l'evolució de la xarxa de camins en un espai no massa gran i amb una cronologia el més llarga possible. No es tractava tant de veure l'estructura viària d'una comarca o regió determinada, sinó d'analitzar com aquesta havia evolucionat al llarg del temps.

Creiem que la xarxa viària, tant la dels camins més humils i més lligats a la terra com la dels grans eixos viaris, sòl ser un fidel reflex de la interrelació, al llarg de la història, entre el territori i la societat que l'habita. Sobretot tres dels aspectes de les societats humanes estan estretament lligats a la conformació de la xarxa de camins, el poblament, les activitats de la població (en especial les econòmiques i les políticomilitars) i el nivell tecnològic.

En aquest sentit, considerem la xarxa viària com un resultat de la interrelació entre els elements biòtics, abiòtics i antròpics que configuren els paisatges, els quals influeixen conjuntament tant en la morfologia dels camins com en l'estructura de la xarxa. Qualsevol canvi en un dels aspectes esmentats té capacitat per a provocar modificacions tant en els camins concrets com en el conjunt de la seva xarxa, modificacions que la majoria de les vegades no ha estat recollides per històricament, sobretot pel que fa referència a la degradació i extinció de camins.

Ha estat, per tant, indispensable, per a poder establir la situació i cronologia d'una xarxa viària, haver arribat a un coneixement relativament bo de cada una de les tres variables esmentades anteriorment. Els estudis històrics, en general, s'han ocupat prou bé de l'evolució sociopolítica de la societat, així com de la tecnologia aplicada a les seves activitats econòmiques: la rompuda de terrenys de conreu, la implantació del monocultiu de la vinya, l'arribada del ferrocarril, etc.

Però, en l'àmbit del nostre treball, encara manca un estudi acurat sobre el poblament. Per aquesta raó, ha calgut que, prèviament a l'anàlisi de les vies de comunicació de cada període estudiat i de la xarxa que conformen, féssim una petita introducció respecte a aquest poblament i a la morfologia del territori sobre el qual era establerta.

Per a cada un dels períodes de l'estudi, els assentaments humans enregistrats han estat de tipus diferent: Jaciments ibèrics i romans, alguns dels quals es poden reconèixer com a poblats o *villae*; castells, torres i *domus* a l'inici de

l'Edat Mitjana; viles parròquies i masies més tard, per a finalitzar amb els carrers i les casetes dels segles XVIII i XIX i les colònies industrials al segle XIX.

Aquí ha estat una de les dificultats de l'estudi, l'obligació de canviar de fonts d'informació a cada capítol, passant contínuament de l'arqueologia o l'observació directa a la documentació escrita (original o bibliogràfica) i, quan ha estat possible, a partir del segle XVII, a la cartografia.

0.2.3. Els objectius inicials i la tesi a desenvolupar

Dins de la complexitat de l'estudi, i essent conscients de les meves limitacions personals, amb els directors de la tesi ens varem marcar uns objectius que hem procurat anar mantenint durant tot el temps de la confecció de la tesi. Tot i els petits canvis territorials i cronològics que s'han apuntat anteriorment, creiem que aquells objectius s'han anat duent a terme, uns de forma més completa, els altres més parcialment. Els que ens plantejàvem inicialment són aquests:

1. Fer una anàlisi acurada de l'evolució de les vies de comunicació, procurant establir la xarxa viària bàsica de cada període històric.
2. Conèixer l'evolució històrica, i en ella l'itinerari concret, dels principals camins d'un territori concret.
3. Situar aquest marc evolutiu dins d'una sèrie de períodes cronològics ben determinats.
4. Utilitzar unes eines i uns mètodes que s'apartin del camp d'estudi propi de l'arqueologia, la història documental o la geografia, considerades no per separat sinó unificades dins d'una mateixa recerca. Algunes d'aquestes eines remetent a fonts d'informació no convencionals, com la història oral, la microtoponímia, l'estudi de carenes i pendents, l'anàlisi de línies frontereres, etc. Altres fan referència al tractament de les dades, bàsicament la cartografia digital i la informàtica.

De tots aquests objectius ha calgut triar un nucli bàsic que es pot resumir en dos apartats:

- a) Estudi cronològic d'un territori model a partir del de la transformació de la seva xarxa viària on, com s'ha esmentat anteriorment, resten reflectits els canvis sociopolítics, econòmics i tecnològics pels que ha passat aquest territori.
- b) Definir l'itinerari real d'uns determinats camins entre dues, o vàries, poblacions i mostrar com han anat evolucionant al llarg d'un període de temps molt prolongat.

El plantejament del treball. L'apropament a la xarxa viària com a fenomen complex.

Hi ha fets de la natura i de la societat que la investigació científica contemporània no els ha tractat en profunditat, ja sigui perquè presenten una complexitat massa gran o uns aspectes poc definits o perquè són a cavall entre vàries disciplines. La necessitat de arribar-hi a partir d'enfocaments diversos i de fonts heterogènies, ajuntada a la poca consistència dels resultats obtinguts, han fet que generalment se'ls deixés de banda o s'hi passés per sobre com de puntetes, cercant altres camps on els resultats fossin més significatius o el treball d'investigació més apropiat a l'especialització que predomina en la investigació científica contemporània.

Malgrat tot, més tard o més d'hora cal enfrontar-se amb l'estudi d'aquests camps, generalment situats en la frontera entre el que se sol concebre com a ciències clàssiques i els estudis considerats de lletres. La teoria del pensament complex, postulada per Edgar Morin, ofereix a les ciències socials força elements per a aquest multienfocament. Parteix de l'anàlisi simultània de molts camps diferents, però tractant-los com a parts d'un conjunt. No intenta arribar a les últimes conseqüències de cada un d'ells, però en canvi té en compte les interrelacions existents dintre dels sistemes.

Creiem que amb aquesta concepció és aplicable una anàlisi acurada de la evolució històrica de les vies de comunicació. La indefinició dels límits, els canvis i dubtes en la nomenclatura i la precarietat de les dades escrites i arqueològiques es pot obviar amb el recurs a altres dades d'origen molt diferent: topogràfiques, climatològiques, toponímiques, etc.

Per a gestionar aquesta informació cal emprar tècniques pròpies de l'anàlisi geogràfica i és imprescindible un bon suport informàtic. Les dades recollides, heterogènies per definició, caldrà reduir-les a petites unitats d'informació que, per sí mateixes, són la majoria de vegades insignificants, en el sentit de poc significatives, degut a la seva migradesa. Només prendran importància quan, per mitjans informàtics (la base de dades KNOSYS) es poden agrupar en un conjunt obert, creuar-les les unes amb les altres i situar-les en un context cartogràfic apropiat (el sistema d'informació geogràfica MAPINFO). No és fins quan s'ha acabat aquesta tasca, quan han aparegut informacions complexes que permeten treure conclusions innovadores.

0.2.4. L'estudi de l'evolució viària i la nostra periodització

En principi, l'estudi de la xarxa viària s'ha decidit fer-lo en un període de temps tan llarg com ho permetessin les fonts d'informació. Al començament volia incloure-hi també l'època ibèrica, però finalment la hem descartat a causa de la migradesa de les fonts i de l'escàs coneixement del poblament del període. Les fonts escrites que hi fan referència són totes d'origen aliè i és precisament ara quan s'està eixamplant fermament el coneixement sobre el poblament ibèric. Per això no ens vàrem veure amb prou capacitat per a intentar fixar una xarxa viària d'aquest període que fos prou completa i coherent.

Per aquesta raó, l'inici del nostre estudi l'hem situat a l'època romana, període per al qual ja es pot comptar amb informació escrita pròpia i amb majos suport arqueològic. A l'altre extrem cronològic, no hem dut l'estudi més enllà dels moments inicials del segle XX per què les transformacions de la xarxa, com les

del conjunt del paisatge d'aquest àmbit de Catalunya, han estat tan grans que exigiria un estudi per sí mateix.

Per a analitzar els canvis produïts a la xarxa viària al llarg d'aquests gairebé vint-i-dos segles i fer-ne una periodització, hem fet servir el model de "handicap" i "resposta", ja emprat per Toynbee fa mig segle per a la seva història de les civilitzacions. Molt més modernament, amb el nom de "terror" i "avorriment" també ha estat emprat per Gould i Eldredge per a modificar la teoria darwiniana de l'evolució de les espècies. Nosaltres els hem anomenat "impacte" i "consolidació" i, en essència, el model consisteix en l'alternança de períodes curts de canvis més o menys sobtats, seguits d'altres de molt més llargs on a penes es veu diferenciació. Seguint aquest model, hem dividit l'estudi en aquests períodes:

1. L'època romana, la qual inclouria també l'Antiguitat tardana.
2. L'alta Edat Mitjana, període en el qual el territori és lloc d'enfrontament entre el comtat de Barcelona i els musulmans d'al-Andalus.
3. La plena i baixa edat mitjana, perllongada fins a finals del segle XVI, període que veu el naixement de les "viles noves" i el restabliment del comerç a llarga distància.
4. Els segles XVII i XVIII, època de transformacions en els camp català sobretot per la preeminència dels conreus comercials i per el creixement de les manufactures, que provoques un fort desenvolupament de pobles i viles.
5. Els dos últims terços del segle XIX i el primer quart del segle XX, quan es produeix en tot l'àmbit de l'estudi una transformació completa i radical a causa dels canvis polítics i econòmics lliats a la implantació del liberalisme.

0.2.5. L'estructura de la tesi

Degut a les dificultats que hem tingut en trobar una metodologia adequada per a conduir la recerca per unes vies raonablement senzilles i eficaces, hem preferit organitzar el contingut del treball d'investigació en dues parts ben diferenciades. La primera només fa referència a la part interna del treball, mentre que la segona ofereix els resultats de la investigació.

La primera part és dividida en quatre capítols, dedicats al plantejament teòric del treball, amb els suports científics ens quals ens hem basat per a fer-lo; al territori analitzat, amb la justificació de per què s'ha escollit i com s'han assenyalat els seus límits; a les fonts d'informació, desglossades per la seva tipologia, i, finalment, al procés de l'anàlisi realitzat a partir de les fonts i l'explicació de com s'ha arribat a les conclusions.

La segona part conté la nostra percepció de la xarxa de camins de cada període. Es lluny de voler ser una visió definitiva, però creiem que en molts moments i en molts llocs té el mèrit de ser la primera que es fa amb aquest propòsit específic. Confiam, i desitgem, que noves aportacions corregeixin en el futur els molts errors que segurament conté cada una de les xarxes proposades.

A cada capítol, d'aquesta segona part, hem seguit la mateixa metodologia expositiva. En primer lloc definir el període, assenyalant detalladament els seus límits temporals. Seguidament hem detallat el caràcter i situació dels principals nuclis de població coneguts. En tercer lloc hem enunciat la documentació, escrita, arqueològica o d'altres tipus, que fa referència explícitament a la xarxa viària, i, finalment, hem proposat, fins allà on ha estat possible, la xarxa de camins del període, amb la individualització de les vies més importants.

Al final de cada capítol hem situat un annex amb la cartografia de la xarxa del període, feta per nosaltres a partir del SIG MAPINFO, amb un mapa detallat i un altre d'esquemàtic per a la seva millor comprensió. Així mateix, en els

períodes en què ha estat possible, hi hem afegit còpia directa d'algunes de les fonts (cartogràfiques, documentals, etc.) que ha ajudat a la confecció del capítol.

0.2.6. La bibliografia i les demás fonts d'informació

Hem dedicat el tercer capítol de la tesi a fer esment de totes les fonts d'informació emprades en la investigació, entre elles a la bibliografia. El registre d'aquesta bibliografia, degut a la complexitat de la seva gestió i per a què sigui més fàcilment consultable, l'hem fet de dues maneres. Al final de cada capítol de la primera hem situat la bibliografia que fa referència a l'esmentat capítol, però al final del tercer capítol, el que fa referència a les fonts, hi hem col·locat la bibliografia general.

Aquesta bibliografia general, que fa referència a llibres de tipus molt diferents, hem preferit desglossar-la en diferents apartats:

- 1) Diccionari i obres generals.
- 2) Obres d'arqueologia i d'història general.
- 3) Obres de geografia i estudis de paisatge.
- 4) Monografies i estudis locals.
- 5) Reculls de documents originals.
- 6) Obres de camineria i repertoris de camins.
- 7) Bibliografia d'altres temàtiques.

En el cas de les monografies locals, apartat del qual disposàvem de la documentació suficient, hem cregut que era convenient fer un llistat exhaustiu de les obres existents, encara que no hagin estat consultades per nosaltres, però en tots els casos s'hi adjunta la fitxa bibliogràfica completa i, en el cas de les més antigues, s'indica el lloc on es poden trobar.

Finalment, en el capítol quart, que fa referència a la metodologia de treball, hem posat alguns exemples de les fitxes de treball de la base de dades KNOSYS i de les capes en què hem subdividit els SIG MAPINFO.

0.3. Agraïments

Arribat a aquest punt, crec que ja és hora de donar les gràcies a totes aquelles persones i institucions que m'han ajudat a dur la tasca fins a aquest punt. La immensa majoria ho han fet sense reserves i si el resultat no ha estat més reeixit doneu-me'n la culpa a mi i no pas a elles. Igualment, m'acuso ja des d'ara de deixar-me sense citar a moltes de les persones que m'han ajudat. La meva mala memòria és de sobres coneguda i, crec que també, la capacitat d'apropriar-me dels resultats i no recordar d'on he tret la informació.

Dit això, hem crec obligat a mencionar públicament aquelles persones sense les quals aquest treball no seria el complet que és. Ho faré per ambients personals, ja que així és més fàcil el record de tots.

En primer lloc donar les gràcies a la meva família. A la Mercè, la meva dona, que ha aguantat estoicament tots aquests anys la meva dèria, i que ha estat al meu costat en tot moment i en molts dels llocs que s'esmenten en el text. També als meus fills, Ivan i Annabel, que han crescut pràcticament en conjunció amb un munt de dades i de mapes que acumulava un pare "arqueològic".

També he d'expressar el meu agraïment als dos directors de la tesi, tant a la doctora Navarro com al doctor Vilà-Valentí. Les raons crec que han quedat paleses en els fets que es relaten en les pàgines anteriors. Només volia afegir-hi que la relació amb els dos, d'alumne amb un i de company amb l'altra, han anat molt més enllà de les simples orientacions metodològiques.

Igualment, he de mencionar el grup de Santa Margarida, oficialment Centre d'Estudis Martorellencs. També he expressat anteriorment la importància del

grup en la meua decantació cap a l'arqueologia, en un primer moment, i en l'origen de la tesi, més tard. Han estat més de vint-i-cinc anys de xerrades, propostes i investigacions, de vegades reeixides i altres de fallades. Anys d'èxits i de frustracions que, de manera conscient o no, han tingut gran importància en l'elaboració de la tesi.

De totes les persones del grup, la relació més llarga i estreta ha estat amb la Xari Navarro (la doctora Navarro, malgrat ser la presidenta del Centre d'Estudis Martorellencs, per a nosaltres no deixa de ser la Xari) i amb l'Alfred Mauri. Aquest últim (doctorat des de l'any 2006), especialista en arqueologia medieval, professor d'arxivística de la Universitat Autònoma i expert en informàtica, en gestió del patrimoni i en moltes altres activitats, ha estat sempre un dels meus màxims suports.

A més, del mateix grup, però incorporats més tard, han estat fonamentals en l'elaboració de la tesi les xerrades i les aportacions de la Montserrat Farreny, la Maria Solé (que aquest mateix estiu de 2007 ha llegit la seva tesi doctoral, qualificada *cum laudem*), l'Antoni Busquets i el Jordi Mesalles. I dues persones que ja no són en el grup però que van tenir una gran importància en els moments en què començava a reunir informació. El Miquel Bohigas, company de tantes prospeccions i caminades, de qui ja he parlat abans, i el Ferran Balanza, que hem va descobrir l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona.

En aquest punt, voldria dedicar un record d'homenatge al Jaume Amat, home polifacètic en torn al qual es va formar el nostre grup, i traspassat fa tres anys. Era un artista singular, també polifacètic, especialitzat en l'esgrafiats de façanes i la decoració d'aparadors, que havia estat mestre de dibuix dels primers iniciadors del grup. Era un ecologista "*avant la lettre*", un arqueòleg afeccionat però entès, una persona que havia anat a peu per mig Europa, i, sobretot, una persona afable, que vivia al seu aire i que sempre comunicava optimisme.

A aquesta gent, que han estat amb mi durant durant tot el temps, he d'afegir-hi un altre grup de persones que m'han ajudat amb el seu coneixement directe

sobre alguna part del territori que estudiava. Sense elles la meva informació no hauria estat, ni de bon tros, tan directa. La majoria són esmentades en apartats específics del text. En primer lloc, hem refereixo a la doctora Assumpta Muset, de Collbató, que té un coneixement directe i documental de les rodalies de la muntanya de Montserrat.

La Carme Jiménez, de Corbera, que es va posar en contacte amb mi de manera casual i que no tan sols m'ha indicat l'existència de nombrosos camins del seu municipi (i d'un magnífic pou de glaç encara amb la seva cúpula intacta) sinó que, amb un grup de voluntaris, han rehabilitat l'antic camí entre el castell de Corbera i l'ermita de Sant Ponç.

Consti també el meu agraïment al Jordi Amigó, de Sant Just Desvern, per les caminades i els llocs que m'ha fet descobrir. El camí de Vallvidrera a la torre del Bisbe és magnífic. Igualment a l'Ignasi Muntaner, de Sitges, autor de diferents llibres sobre el Penedès i el Garraf. Els seus escrits m'han servit molt i les seves propostes m'han fet pensar. I, finalment, al Francesc Margenat, de Rubí, que m'ha fet conèixer una zona que tenia un xic oblidada. Els exemplars del butlletí del Museu de Rubí m'han estat força útils, sobretot el darrer, el de la seva monografia sobre les vies romanes en torn de Rubí, que hem sembla imprescindible.

Ja no des del camp del territori si no des del de la historiografia, vagi també el meu agraïment per a Francesc Xavier Menéndez i Josep Maria Solias; els seus articles i les seves converses m'han estat força útils. I respecte al més específic de la camineria, agrair la seva col·laboració a Joan Rovira, de la Bleda, que ho sap tot sobre les carrerades al Penedès i a Francesc Josep Suárez, de Terrassa, que manté viu el combat per la recuperació de la via Augusta.

En un altre ordre de coses, també voldria donar les gràcies als meus companys de l'Institut de Batxillerat Pompeu Fabra, de Martorell. Companys, però sobretot amics, amb qui he passat moltes hores, molts dies i, a la fi i al cap, molts anys. El seu suport ha estat constant i, força vegades, no ha estat només un

recolzament moral. Juntament amb ells hem compartit molt de les nostres vides, i també les vicissituds del treball, des de l'època del club JP i fins a la del Cigronet d'Or, i això ha estat clarament recíproc. Ells són la Camil·la Martí i el Lluís Enjuanes; la Luisa Garcia-Muro i l'Arturo Zaera; el Josep Sangüesa, l'Andrés Martínez Reche, el Babil Gimeno, el Xavi Joseph i tants d'altres companys.

Finalment, i no per estar al final, són els que menys recordo, voldria agrair la paciència dels meus companys de caminades dels dissabtes, les tres últimes temporades, l'Adalbert Canal, el Josep Díaz i el Joan Costa. No és pas un agraïment retòric. A part de l'ajuda i de l'amistat, més d'una vegada he preparat jo una sortida per un camí suposadament antic, i més d'una vegada hem anat a parar tres o quatre quilòmetres més enllà d'on era previst. Només voldria fer esment del castell de Queralt i d'alguna que altra solellada a les tres de la tarda per a que quedi clar que han estat molt pacients i considerats. I també que, de cara a la tesi, fins i tot amb aquestes coses, m'han fet un gran servei.

